

**Uit: Rudi Roose (redactie) Participatief werken in de
jeugdhulpverlening. 2003, Academia Press.
Luister je wel naar mij? Over communicatie met kinderen, 53-68.**

**Luister je wel naar mij?
Over communiceren met kinderen**

De vraag is niet of kinderen een mening hebben of over informatie beschikken, maar hoe we met kinderen kunnen communiceren om die mening te weten te komen, of de informatie te verkrijgen.

Dr. Martine F. Delfos

Communiceren met kinderen, we willen wel, maar het lukt weinig van ons écht. Hoewel communiceren met kinderen een belangrijk aspect van ons leven is en we er allemaal als ouders, als familie of als professional mee te maken hebben, bestaat er nauwelijks literatuur over gespreksvoering met kinderen, en zeker niet over jonge kinderen. Dat zou doen denken dat we er geen enkele moeite mee hebben en het dus niet geleerd hoeft te worden. Het tegendeel is waar. Communiceren met kinderen blijkt beslist niet eenvoudig. Voor kinderen ook niet om met volwassenen te communiceren. Contact maken wel, maar zeker wanneer er een specifiek onderwerp besproken moet worden, is communiceren tussen kinderen en volwassenen niet eenvoudig.

Hoe oud kan je worden als je vier bent? vraagt Jettie van zes.

Wat zit er achter die vraag, en hoe kom je daarachter? We begrijpen nog weinig van wat er in kinderen omgaat. Het schaarse onderzoek dat er naar communicatie met kinderen is gedaan, laat een treurig beeld zien: kinderen vinden dat volwassenen niet echt in het communiceren met hen geïnteresseerd zijn. Volwassenen hebben voornamelijk belangstelling voor een beperkt aantal onderwerpen: gezondheid, school, pesten en huiswerk (Kiili, 1999).

Aline is op bezoek bij de neef van haar vriendin. Deze heeft sinds kort een relatie met Dibaja die een dochter heeft, Claire, van tien jaar. Claire zit in de woonkamer en doet daar de handstand op een zitbank. Haar moeder vraagt haar op te houden. Claire wil duidelijk aandacht van het bezoek. Aline vraagt of zij de handstand wel elders kan doen in huis. Claire reageert enthousiast: 'Op mijn hoogslaper, wil je het zien?' Aline vertrekt met Claire naar haar kamer en klimt de trap op van de hoogslaper. Het bed ligt bezaaid met knuffels. 'Wat een hoop knuffels heb jij, zeg! Hebben ze namen? Vertel er eens iets over?' Claire zegt: 'Eigenlijk ben ik een beetje te oud om zoveel met knuffels te spelen, maar ik vind dat ik er wel iets bijzonders mee doe'. Ze vertelt honderduit en ondertussen wordt duidelijk dat de knuffels een rol spelen in haar verwerking van de scheiding van haar ouders, van de dood van haar oom en het wonen met de nieuwe vriend van haar moeder. Claire is ontzettend blij met de aandacht die deze onbekende vrouw haar geeft. Verbaasd en opgewonden zegt ze: 'Het is

heel bijzonder dat je naar me luistert, grote mensen vinden het nooit interessant wat kinderen te vertellen hebben, ze gaan altijd bij elkaar zitten praten en vragen nooit eens waar het kind mee bezig is!

Dat er zo weinig bekend is over communiceren met kinderen, heeft te maken met het feit dat de aandacht pas zeer kort op het kind gericht is. Pas sinds eind vorige eeuw wordt de belangstelling op het kind gericht. Aan het begin van deze eeuw zijn de *Rechten van het Kind* dan ook pas zo'n tien jaar oud. Toch bestaan er in Nederland op dit moment nog steeds hulpverleningsinstellingen die als beleid voeren dat er met kinderen onder de twaalf jaar niet gesproken hoeft te worden, terwijl Nederland zich heeft verbonden aan het toepassen van deze rechten en het horen van kinderen is daarbij van fundamenteel belang.

Nu we ons op het kind beginnen te richten, zijn we verbaasd hoe intelligent kinderen zijn. De wereld van volwassenen en kinderen loopt erg uiteen en dus is er een extra inspanning nodig om open en geïnteresseerd met elkaar te kunnen communiceren.

Wat zijn nu de achterliggende redenen voor die moeizame communicatie en hoe bevorder je een open communicatie tussen kinderen en volwassenen?

Reden genoeg om een boek te schrijven over gespreksvoering met kinderen met de titel *Luister je wel naar mij?* (Delfos, 2000).

Respect en bescheidenheid

Als we het hebben over communicatie met kinderen, kunnen we uitgebreid praten over technieken en omstandigheden die bevorderlijk zijn voor de communicatie. En dat zullen we verderop ook doen. Maar eerst en vooral gaat het om een attitude. Wanneer we een juiste attitude aannemen, zal het kind al snel geneigd zijn te vertellen. De attitude waar het om gaat, is er een van respect en bescheidenheid.

In een gesprek willen we dat een kind zich uit en zich weerbaar opstelt. Dit is echter alleen mogelijk als de volwassene zich bescheiden opstelt.

Om bescheidenheid in volwassenen te bevorderen, is het goed om stil te staan bij de enorme prestaties die kinderen leveren. Ze leren vanaf hun geboorte vloeiend een taal spreken, en zelfs twee als ze dat aangeboden krijgen, terwijl een volwassene zelden een nieuwe taal vloeiend zal leren beheersen. Kinderen vormen de regels uit zichzelf, zonder dat een volwassene het hen leert, ze zeggen 'ik loopte' totdat ze horen dat het in dat geval 'ik liep' moet zijn en passen deze regel verder toe op dat werkwoord en op andere werkwoorden. Ook het verschil tussen volwassenen en kinderen achter een computer laat iets zien van de levendige intelligentie van kinderen en hun kolossale vermogen informatie te verwerken. In feite meer dan volwassenen kunnen. Hun taalontwikkeling is echter niet altijd zover dat zij alles kunnen uitdrukken wat ze willen zeggen en ze komen hierdoor zelfs tot verrassende taalvondsten. In het volgende voorbeeld is een kind bezig haar - diep filosofische - besef te verwoorden dat de toekomst een relatie heeft met het heden, op dezelfde wijze waarop het ook een relatie met het verleden heeft.

Myrthe van drieënehalf jaar is gek op juffrouw Anna van de peuterspeelzaal

en kan niet wachten haar weer te zien na de vakantie. Ze vraagt haar moeder dan ook: *Hoeveel nachtjes moet ik achteruit slapen om juf Anna weer te zien?*

Kinderen beschikken, net zoals volwassenen overigens, over een innerlijke wijsheid, waarnaar niet altijd geluisterd wordt. Een dramatisch voorbeeld van innerlijke wijsheid wordt genoemd door Krech, Crutchfield en Ballachey (1962).

Een jongetje had een grote behoefte aan zout en stelde alles in het werk om zout te bemachtigen. Het kind likte het zout van crackers. Hoe de ouders het zout ook wegstopten, het kind klom, zocht en at al het zout dat het vond. Op drieëneenhalfjarige leeftijd werd het kind op grond van dit vreemde, en volgens de volwassenen hoogst ongezonde, gedrag opgenomen in het ziekenhuis en op een dieet gezet van normale zoutconsumptie. Na zeven dagen stierf het kind. Het postmortem wees uit dat het kind een afwijking had, waardoor het uitwendig zout tot zich moest nemen, anders zou het sterven; het gebrek aan zout in het ziekenhuis was de doodsoorzaak. Het had zichzelf tot aan het ziekenhuis in leven weten te houden door extra zout tot zich te nemen. De innerlijke wijsheid van zijn lichaam gaf hem het noodzakelijke gedrag in, tegen alle 'wijsheid' van de mensen om hem heen.

Een kind beschikt over een wereld van gedachten en gevoelens die de moeite waard is ontdekt te worden. De hulpverlening aan kinderen zou veel effectiever kunnen zijn wanneer deze aan zou sluiten bij het kind. Tweerichting communicatie is daarvoor belangrijk. Volwassenen zijn in het communiceren erg gericht op taal, en baby's richten zich hier vanaf het begin op, om hun behoeften aan hun ouders duidelijk te kunnen maken. Het probleem van niet-talige communicatie zien we vooral tijdens de eerste drie tot vier maanden van de baby als deze zijn of haar ouders nog niet duidelijk kan maken wat het nodig heeft en zichzelf nog niet met sabbelen op zijn of haar vingers of een speen kan troosten. Sommige baby's huilen veel en hun ouders kunnen in het begin nog weinig onderscheid maken tussen de verschillende onderwerpen die door middel van het huilen uitgedrukt worden. Kinderen zijn bijzonder sensitief ingesteld op hun omgeving en begrijpen situaties van daaruit lang voordat er woorden bij horen (Donaldson, 1979). Ze ontvangen de woorden uit hun omgeving dan ook vanuit deze gevoeligheid voor situaties en koppelen hun begrip van de situatie aan de woorden die ze horen. De capaciteit tot het leren communiceren met behulp van taal is enorm groot, maar moet wel de gelegenheid krijgen om ontwikkeld te worden. Volwassenen maken vaak de vergissing dat wanneer een kind in staat is om de woorden van een taal uit te spreken, het kind ook in staat is om de vragen te formuleren die hem of haar bezighouden. Zeker tot zo'n tien jaar is dat beslist niet het geval. Kinderen kunnen bijvoorbeeld vanuit hun gebrek aan het onder woorden kunnen brengen van wat ze willen vragen, *repeteervragen* stellen, dat wil zeggen het herhalen van dezelfde vraag. Volwassenen interpreteren dat gedrag niet zelden als onoplettendheid en reageren door te zeggen dat ze al antwoord gegeven hebben en dat het kind moet luisteren.

Fantasie en suggestibiliteit

Het verschil in taligheid is niet de enige reden dat communiceren met kinderen moeilijk

is. Er zijn verschillende redenen waarom volwassenen het communiceren met kinderen moeilijk vinden. Kinderen hanteren niet dezelfde regels als volwassenen in communicatie. Dat kan tot grote misverstanden leiden.

Kinderen zouden bijvoorbeeld fantasie en werkelijkheid niet weten te scheiden, waardoor een gesprek kan verzanden in een absurde communicatie. Het is echter de vraag of kinderen inderdaad geen verschil kunnen maken tussen werkelijkheid en fantasie.

Wie intensief met kinderen speelt, zal de ervaring opgedaan hebben dat het kind even de draad kwijtraakt als de volwassene geheel in het spel lijkt op te gaan. Even weet het kind niet meer zeker of de volwassene zich er bewust van is dat het een spel is en niet de werkelijkheid. Het kind brengt hem of haar snel terug naar de werkelijkheid door te zeggen: *'Het is niet echt hoor, maar nep'*.

Kinderen weten dat heksen, kabouters en spoken niet bestaande figuren zijn. Wanneer volwassenen hen echter voorspiegelen dat fantasiefiguren bestaan, zoals in het sinterklaasverhaal, stellen kinderen de geloofwaardigheid van volwassenen niet snel ter discussie. Dat wil niet zeggen dat ze dat van binnen ook niet doen. Ze kunnen zwijgen uit loyaliteit naar hun ouders. Zelfs opportuniteit kan een rol spelen, zoals de angst voor het verliezen van cadeautjes rond Sinterklaas. Er zijn echter wel belangrijke verschillen tussen volwassenen en kinderen te signaleren in hun omgaan met fantasie. De capaciteit van kinderen tot fantasie is groter dan die van volwassenen. Een belangrijk verschil tussen volwassenen en kinderen in het omgaan met fantasie is dat kinderen graag omschakelen van werkelijkheid naar fantasie en het niet nodig vinden om volwassenen van die omschakeling op de hoogte te brengen. Kinderen kunnen door middel van fantasie voortborduren en doorfantaseren op een onderwerp dat hen in de ban houdt, zonder dat ze de luisteraars op de hoogte stellen van het feit dat het een fantasie is geworden en niet meer de werkelijkheid. In het volgende voorbeeld is de welgemeende 'ach' van de volwassene voor het kind aanleiding om de aandacht van de volwassene proberen vast te houden met een fantastisch verhaal.

Poes is overgereden.

Die is overreden.

Die is dood.

Ach.

Hij is in de hemel. Kan God hem maken. Dan word ie geen poes.

Wat word ie dan?

Dan word ie een gevaarlijke man. Gaat ie gemeen doen pak de politie, pak de politie en dan gaat ie dat doen en dan eh dan gaat de politie die man in de gevangenis stoppen.

Ook het sterk beïnvloedbaar zijn van kinderen is voor volwassenen een moeilijk punt. Ze weten niet of wat het kind zegt ook daadwerkelijk zijn of haar mening is. Tot heel jong, zelfs drie jaar, blijken kinderen echter weinig gevoelig voor suggestie als het om een stressvolle gebeurtenis gaat, die hen is overkomen (Davies, 1991). De suggestibiliteit van kinderen neemt af van vier tot acht jaar en neemt weer licht toe vanaf een jaar of dertien. Kinderen blijken gemiddeld niet oneerlijker te zijn dan volwassenen en niet minder betrouwbaar als getuige (Nurcombe, 1986). Het blijkt zelfs

dat kinderen betere getuigen kunnen zijn dan volwassenen; dit geldt in het bijzonder voor kinderen van vijf à zes jaar (Elbers en Ter Laak, 1989). Als reden daarvoor wordt genoemd dat kinderen van die leeftijd minder een bevooroordeelde kijk hebben op een gebeurtenis.

Een aardig voorbeeld van de (ver)vorming van het geheugen door vooringenomenheid, vormt het onderzoek van Allport & Postman (1947). Zij toonden kinderen en volwassenen twee foto's van mannen, een zwarte en een blanke man. De blanke man had een mes in zijn hand. Kinderen herinnerden zich in het algemeen correct dat de blanke man een mes had; de volwassenen noemden de zwarte man als degene die het mes in de hand had.

Kinderen zijn geneigd om zich aan te passen aan volwassenen, omdat ze daar sterk afhankelijk van zijn. Ze geven sociaal wenselijke antwoorden vanuit deze aanpassing, antwoorden vaak wat ze denken dat volwassenen willen horen. Het is dus niet zozeer een kwestie van suggestibiliteit als wel aanpassing aan wat het kind verwacht dat de volwassene wil.

Gesprekscaders

Na de attitude van respect en bescheidenheid, het inzicht in de ontwikkeling van kinderen, onder andere hoe kinderen met fantasie omgaan en de mate waarin ze suggestibel zijn, is een volgende stap in het proces van goede communicatie met kinderen het kind inzicht te geven in het kader waarbinnen het gesprek plaatsvindt. De kwaliteit van een gesprek met een kind is erg afhankelijk van de kennis die het kind heeft over het gesprekskader, over de regels die in dat gesprek van toepassing zijn. Onder andere Elbers (1991) benadrukt dat het bieden van duidelijkheid over het kader van het gesprek van groot belang is voor de kwaliteit van de gespreksvoering met jonge kinderen. Deze zijn gewend om door volwassenen geholpen te worden in een gesprek. De volwassene neemt zelfs de verantwoordelijkheid van een gesprek al gauw op zich en bepaalt het onderwerp en het verloop van het gesprek. Volwassenen gaan er al snel van uit dat het kind de regels kent die aan de communicatie ten grondslag liggen. Dit blijkt vaak niet het geval. Het helpt kinderen enorm wanneer ze bijvoorbeeld te horen krijgen dat het de bedoeling is alleen feiten te vertellen en geen fantasie, hen uit te leggen wat er met hun uitlatingen zal gebeuren, duidelijk te maken dat ze hun eigen mening moeten vertellen of dat er geen foute of goede antwoorden zijn. Alleen wanneer het kind heel jong is, worden communicatieregels aan het kind uitgelegd en geleerd. Moeders communiceren bijvoorbeeld op een volwassen wijze met hun baby's en laten pauzes tussen vragen die ze aan de baby stellen op dezelfde manier als in een gesprek met een volwassene, alsof hun baby in staat zou zijn te antwoorden. Hiermee wordt impliciet de verwachting van het geven van een antwoord duidelijk gemaakt, evenals het om beurten praten. Aan de peuter worden regels uitgelegd, zoals het 'niet voor je beurt praten', maar al snel wordt het kind geacht de regels te kennen en worden ze niet meer expliciet gemaakt dan alleen in corrigerende of bestraffende zin. Een voorbeeld daarvan is de nadruk op talig functioneren; niet-talig functioneren wordt zelfs regelmatig door de volwassenen als onbeleefd benoemd, '*Niet wijzen, zeg maar wat je wil.*'. Met het ouder worden, neemt het gebruik van sommige vormen van zich uitdrukken af;

bijvoorbeeld tegen iemand aanleunen wanneer je behoefte hebt aan steun of naar iets wijzen in plaats van het te benoemen.

Kas, van vijf jaar, vroeg aan een volwassene die druk in de weer was om een kamer leeg te ruimen, '*Waar ga je die bak neerzetten?*' De volwassene kon in haar drukte niet op het woord komen. Was het een volwassene geweest in plaats van een kind, die de vraag stelde dan had deze op dat moment, hulpvaardig, een aantal mogelijkheden onder woorden gebracht: 'Onder de vensterbank? In de linkerhoek?' Kas begreep dat het taalsysteem niet zo functioneerde in die drukte en zei vriendelijk: '*Wijs het maar aan*', en verwoordde vervolgens correct de plaats waarnaar gewezen werd.

Hoewel het belangrijk is om kinderen te leren en te stimuleren om zich verbaal te uiten, is het zinnig om zich te realiseren dat lichaamstaal een belangrijke bijdrage levert aan de communicatie en dat het behulpzaam kan zijn om deze te gebruiken.

De sociale codes voor gespreksvoering worden vaak eenzijdig uitgelegd aan kinderen, namelijk hoe zij zich aan volwassenen moeten aanpassen: 'Wees stil als ik praat'. Het kind leert nauwelijks dat deze regels wederzijds zijn, omdat de volwassene tijdens communicatie meestal niet in dezelfde mate rekening met het kind houdt. Subtiele regels als zelfstandig, zonder hulp van de volwassene spreken of wachten als iemand moeite heeft emoties te uiten, leert het kind pas door ervaring op te doen in communicatie. Het kind leert dit zelden als expliciete regels.

Communicatievoorwaarden

Er zijn communicatievoorwaarden voor gesprekken met kinderen te formuleren. In het boek staan tien voorwaarden genoemd. Het is bijvoorbeeld belangrijk of een gesprek met een kind wel of niet staande plaatsvindt met de lengteverschillen die tussen volwassenen en kinderen bestaan. Als men wil dat het kind luistert, is de staande positie in principe geschikter. Wil men juist dat het kind vertelt, dan is het beter om de lengteverschillen om te wisselen en de volwassene in de luisterende positie te zetten en het kind in de positie waarin het meer verantwoordelijkheid over het gesprek ervaart, dus of gelijkwaardig op ooghoogte of de volwassene lager dan het kind. Het maken van oogcontact kan bevorderlijk zijn, maar kent ook zijn nadelen. In veel allochtone culturen is het een teken van respect om de ogen neer te slaan ten opzichte van een volwassene. In het oogcontact 'leest' de een de gedachten en gevoelens van de ander.

Wanneer mensen elkaar in de ogen kijken gedurende een gesprek, is dat meestal elkaars rechteroog (vanuit zichzelf gezien). Tijdens het kijken, wordt steeds even in het linkeroog gekeken om als het ware te toetsen wat er in het rechteroog te zien is. Vanwege de 'leegte' die ervaren wordt in het linkeroog is het moeilijker om een gesprek vol te houden terwijl men in elkaars linkeroog kijkt. Er ontstaat al snel de behoefte weg te kijken om de relatieve 'leegte' te ontvluchten.

Regelmatig oogcontact is belangrijk voor het vertellen van een verhaal, maar een positief contact zonder oogcontact kan de concentratie bevorderen.

Over kinderen met een autistische stoornis wordt vaak gezegd dat ze oogcontact vermijden. Dit is niet het geval (Frith, 1989). Wat ze vaak doen, is in zichzelf gekeerd zijn om na te denken over de sociale eisen die in het contact gesteld worden.

Een vijfjarig schoolkind met een contactstoornis keek grote gedeelten van een gesprek schuin naar boven. De juf dacht te maken te hebben met het vermijden van oogcontact, maar vroeg het kind waarom het naar boven keek. Adequater dan welke deskundige ook, verwoordde het kind haarfijn wat zijn activiteit was: 'Dan lees ik in mijn hoofd.' Kinderen met contactstoornissen begrijpen sociale interactie nauwelijks en moeten het hebben van het 'uitdenken' ervan. Terecht zegt dit kind dan ook dat hij de informatie 'leest' waarover hij in zijn hersenen beschikt.

Wanneer een volwassene een gesprek met een kind wil, is dat meestal een moeizaam onderwerp voor het kind. De intensiteit van een gesprek met een volwassene is vaak onaangenaam voor het kind en het begint dan ook vaak een gesprek als de volwassene een andere activiteit onder handen heeft waardoor deze afgeleid wordt, bijvoorbeeld autorijden of afwassen. Zo kan het kind een onderwerp bespreken zonder dat de volwassene zo intens op hem of haar gericht is.

Naast communicatievoorwaarden in het algemeen zijn er ook metacommunicatieve voorwaarden te noemen. Dat wil zeggen communiceren over de communicatie. Dit is zeker bij kinderen van groot belang omdat zij nog veel kennis over communiceren missen. In het boek worden zeven metacommunicatieve voorwaarden genoemd, onder andere het duidelijk maken van het doel van het gesprek, de bedoelingen van de gesprekspartners, het aangeven dat feedback gewenst is of het kind uit te nodigen zijn of haar mening te vertellen. Een belangrijke metacommunicatieve voorwaarde is het benoemen en het volgen van het gevoel. Zelfs onder de onzekerheid die met de spanning van een moeilijk gespreksonderwerp of met een spanningsvolle situatie samengaat, zit vaak een intuïtie waardoor men wel aanvoelt wat er aan de hand is, maar er nauwelijks op durft te vertrouwen. Men kan uiteraard fouten maken door op de intuïtie af te gaan, maar in het tegenovergestelde geval, namelijk niet te luisteren naar de eigen intuïtie, loopt men meer risico fouten te maken. Door het tegenovergestelde te doen van wat men aanvoelt of na te laten te doen of te zeggen wat men aanvoelt, loopt men vaker het risico fouten te maken dan wanneer het gevoel gevolgd wordt.

Soms is iemand verdrietig en voel je de behoefte om een arm om hem of haar heen te slaan. Je denkt er niet over na, maar doet het gewoon. Maar soms is iemand verdrietig en twijfel je of je wel of niet een arm om hem of haar heen moet leggen. Die twijfel wordt ergens door opgeroepen, het meest verstandige is dan om die twijfel serieus te nemen en niets te doen. Soms voel je de behoefte een arm om iemand heen te doen, maar je voelt tegelijk dat die ander dat aan de ene kant wel zou willen, maar er aan de andere kant geen raad mee weet. Dat kan je oplossen door te zeggen: 'In gedachten heb ik even een arm om je heen gedaan.' Verbaal heb je dan de steun gegeven die nonverbaal blijkbaar tegenstrijdig aan je gevraagd werd.

Naast communicatieve en metacommunicatieve voorwaarden is ook de aard van de

vraag van invloed op de kwaliteit van een gesprek met kinderen. In het boek wordt leeftijdgewijs beschreven welke soort vragen bij welke (mentale) leeftijd horen. Afhankelijk van leeftijd zijn open of gesloten vragen geschikt, moeten suggestieve vragen vermeden worden, kunnen jonge kinderen beter ruimtelijke vragen beantwoorden (Hoe zag het er daar uit?) dan temporele vragen (Wanneer was dat?). In het boek wordt leeftijdgewijs nagegaan op verschillende onderwerpen (metacommunicatie, vorm waarin gesprek plaatsvindt, verbaal aspect, nonverbaal aspect, vraagtechnieken en motivatie) hoe communicatie met kinderen bevorderd kan worden.

In het spreken met kinderen is het belangrijk hun - mentale - leeftijd te betrekken. Effectieve communicatie betekent aansluiten bij degene waarmee men spreekt. Dus aansluiten bij diens belangstellingen, gedachtenwereld, gevoelswereld en wijze van communicatie. Dit geldt voor kinderen niet minder dan voor volwassenen.

Het is zinnig om ons als volwassene te realiseren dat wanneer kinderen in hun jeugd de kans krijgen zich te uiten, hen als volwassene een hoop ellende bespaard kan worden. Hoe vaak verzuchten volwassenen niet:

Had er vroeger maar iemand naar me geluisterd!

Literatuur

Allport, G.W. & Postman, L. (1947). *The psychology of rumor*. New York: Holt.

Davies, G. (1991). Research on children's testimony: implications for interviewing practice. In: C.R. Hollin & K. Howells (Eds.), *Clinical approaches to sex offenders and their victims*. New York: John Wiley & Sons Ltd.

Delfos, M.F. (2000). *Luister je wel naar mij? Gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar*. Amsterdam: SWP.

Donaldson, M. (1979). *Children's Minds*. New York: Norton.

Elbers, E. (1991). Context en suggestie bij het ondervragen van jonge kinderen. *Gezin*, vol 3, 4, 234-243.

Elbers, E. & Laak, J.J.F. ter. (1989). Kinderen als getuigen. *Justitiële Verkenningen*, 15, 6, 91-110.

Frith, U. (1989). *Autisme. Sleutel tot het raadsel*. Antwerpen: Hadewijch.

Kiili, J. (1999). Paper gepresenteerd op de IFCW-conferentie in Helsinki. (Kiili werkt aan: the Department of Social Policy at the University of Jyväskylä, Finland).

Krech, D.; Crutchfield, R.S. & Ballachey, E.L. (1962). *Individual in Society*. New York:

McGraw-Hill.

Nurcombe, B. (1986). The Child as Witness: Competency and Credibility. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 25,4, 473-480.

Schachtel, E. (1973). *Metamorfose: ontwikkeling van affect, waarneming aandacht en geheugen*. Rotterdam: Lemniscaat (1959).

Dr. Martine F. Delfos
psycholoog/therapeut
PICOWO
<http://home.wanadoo.nl/mfdelfos>